

Meddig maradt meg a magyar identitás Magna Hungáriában?

Németh Endre

adatkutató, Magyar Természettudományi Múzeum

Absztrakt: A keleti magyarok kérdésköre a magyar tudományosság egy alig kutatott területe. Sokáig az a nézet volt a meghatározó, hogy Magna Hungáriában csak egy magyar töredék maradt. Ez a vélemény jól illeszkedett jelenlegi ismereteinkhez. Hiszen a Kárpát-medencében a honfoglaló magyar törzsszövetség egy évszázadokig sikeres, a mai napig létező államiság alapjait rakta le. Az Urál-vidéki magyarokról viszont utoljára Julianus barát hozott hírt a mongol támadás előestéjén. A legújabb kutatások szerint azonban több magyar maradt Magna Hungáriában, mint korábban gondoltuk, és a magyar identitás túlélhette a mongol hódítást.

Kulcsszavak: Magna Hungária, Korjatmasz, baskírok, keleti magyarok, N-B539 alcsoport

Abstract : The Eastern Hungarians represent a scarcely researched area within Hungarian academic studies. For a long time, the prevailing view was that only a small fragment of the Hungarian people remained in Magna Hungaria. This perspective aligned well with the current experiences. The Hungarian tribal alliance that conquered the Carpathian Basin laid the foundations of a successful and enduring Hungarian statehood. Meanwhile, the Hungarians of the Ural region were last reported by Friar Julian only a short while before the Mongolian invasion. However, recent research suggests that more Hungarians remained in Magna Hungaria than previously thought, and that Hungarian identity may have survived the Mongolian conquest.

Keywords: Magna Hungaria, Kurjatmasovo, Bashkirs, Eastern Hungarians, N-B539 subclade

Bevezetés

Hol volt a legendás Magna Hungária, ahol Julianus barát a mongol támadás előestéjén még magyarul beszélt a keleten maradt magyarokkal? Hányan jöttek el Magna Hungáriából, és hányan maradtak ott? Mikor halt ki a magyar nyelv Magna Hungáriában? Fennmaradhatott-e valamilyen magyar identitás a magyar nyelvű csoportok asszimilációja után is? Megannyi kérdés, amelyek nagy részére még ma sem tudunk megbízhatóan válaszolni. A jelen tanulmányban a leg-

utolsó kérdésre koncentrálunk. Meddig maradt meg a magyar identitás Magna Hungáriában?

A történeti genetika

Általában populációgenetikának vagy archeogenetikának nevezik azt az új tudományágot, amelyik forradalmasította az eredetkutatást, de véleményem szerint a történeti genetika jobban leírja a szóban forgó tudományterületet (Bálint 2018). A vizsgált emberi társadalmak nem alkotnak populációt a szó biológiai értelmében, és nem kizárólag régészeti leletekből vett mintákat vizsgálnak a kutatók. Természetesen hagyományos értelemben vett történelmet nem lehet írni DNS láncok alapján, de a régészeti kultúrák közötti biológiai kapcsolatok és a nyelvcsaládokat összekötő népségek biológiai összetétele többé-kevésbé jól vizsgálható.

Elsőre biztosan hihetetlenül hangzik, hogy a történeti genetikának bármilyen szerepe lehet csoportidentitások vizsgálatában. A nyelv, az identitás és a biológiai származás ugyanis különböző természetű dolgok. Társadalmi és családi példák sorával lehetne bizonyítani, hogy az egyik fogalomból nem következik a másik. A magyar romantika kiemelkedő alakja, Petőfi Sándor például szlovák származású volt. Széchenyi István, „a legnagyobb magyar” pedig kétnyelvű életet élt. Személyes írásaiban és a mindennapokban is gyakran használta a német nyelvet. Az egyéni példákon túl társadalmi példák is szép számmal állnak rendelkezésre, amelyek azt illusztrálják, hogy a nyelv, az identitás és a biológiai származás között nem áll ok-okozati összefüggés. Az egyik ilyen tipikus példa a nyelvcsere.

A nyelv, az identitás és a biológiai származás azonban nem is teljesen függetlenek egymástól. Nem egymásra merőleges fogalmakról van szó. Nem törvényszerű, de azért elég gyakori jelenség, hogy két magyar anyanyelvű szülőnek a gyermekei felnőttként is magyarul beszélnek. Ezzel szemben jóval ritkább, hogy mondjuk egy japán családban született gyermek felnőttként franciákként azonosítja magát. Az biztos tehát, hogy a három fogalom közötti kapcsolatrendszer időben és térben változó, árnyalatokra és átmenetekre érzékeny jellemzőkkel lehet csak leírni.

A korreláció lehet az egyik szerencsés matematikai jellemző – egy adott időhorizonton belül – a három fogalom közötti kapcsolatrendszer feltérképezésében. Magasság és testsúly, dohányzás és tüdőrák között sem lineáris a kapcsolat, nem ok-okozati összefüggés áll fenn közöttük, hanem korreláció. Az uráli nyelveket beszélő csoportokon belül például azt találtuk, hogy az N-B478 alcsoport előfordulása a szamojéd, az N-Y9022 a permi, az N-VL29 és az N-Z1934 a finno-számi és az N-B539 az ugor nyelvet beszélő csoportokkal korrelál (Németh – Szeverényi 2024). Ez nem azt jelenti, hogy minden magyar az N-B539 alcsoportéhoz tartozik, vagy, hogy amelyik népségben előfordul az N-B539 alcsoport, az mindenképp ugor nyelvű. Inkább azt, hogy az N-B539 alcsoport

arányával párhuzamosan nő annak a valószínűsége, hogy egy népesség ugor nyelvet beszél.

Bontsuk ki az előbbi mondatokat. Először is mit jelent az N-B539 alcsoport vagy általánosabban mit jelent a haplocsoport fogalma? „Aki nem tudja elmondani azt, amit tud, úgy, hogy egy utcaseprő is megértse, az maga sem érti igazán” – vallotta Öveges József, az internet előtti kor egyik legkiválóbb tudományos ismeretterjesztője. Ezért nem egy nehezen érthető szakmai választ szeretnénk adni, hanem egy remélhetőleg mindenki számára érthetőt. Esetünkben azok a férfiak tartoznak egy haplocsoporthoz, akik ugyanattól az ősapától származnak, és ehhez a közös ősapához tisztán apai vonalon el lehet jutni nemzedékek láncolatán keresztül. Azaz a haplocsoporthoz tartozó férfi édesapján, az édesapja édesapján keresztül és így tovább.

Ezzel a módszerrel a ma élő és a múltban élt férfiak nem egyszerűen csoportokba rendezhetők, hanem a matematika nyelvén szólva felfűzhetők egy fastruktúrájú gráfra, amelynek a csúcán Y-kromoszóma Ádám áll. A módszer fő ereje abban mutatkozik meg, hogy elég pontosan megbecsülhető, mikor élt két férfi közös őse. Ami azt jelenti, hogy a történeti genetika rendelkezik kronológiával. Az sem ritka, hogy sikerül azonosítani azt a földrajzi régiót, ahol egy haplocsoport keletkezett. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy szerencsés esetben a történeti genetika képes a történelmi korokban zajló demográfiai folyamatokat térben és időben elhelyezni. És így már összevethetők az ismert történelmi, kulturális folyamatok a demográfiai folyamatokkal.

Általában is igaz, hogy a történeti genetikában bevett DNS vizsgálatok egyének közötti rokonsági kapcsolatokat tudnak feltárni. Az anyai vonalak az apai vonalokhoz hasonlóan csoportosítják, és fába szervezik az embereket. A fő különbség az apai és anyai vonalak között, hogy az Y-kromoszóma csak a férfiakban, a mitokondriális DNS pedig minden emberben megtalálható. A teljes genomos és autoszomális vizsgálatok pedig olyan rokonsági láncok kimutatására is alkalmasak, amelyben nők és férfiak vegyesen is előfordulnak. Ezek a rokonsági fogalmak természetesen túlmutatnak a családon belül használt rokonsági fogalmakon, mégis jól érthetőek, hiszen azok kiterjesztései.

Magyarok keleten és nyugaton

Szinte már közhelyszámba megy, hogy a mai magyarok genetikai állománya alig különbözik a szomszédos népektől. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nincs a mai magyarokban olyan genetikai komponens, amely az obi-ugorok irányába (Post és mtsai 2019) vagy akár keletebbre, Belső-Ázsiába mutatna (Varga és mtsai 2024). Mindössze arról van szó, hogy az eredeti ugor magnépesség aránya jelentősen lecsökkent a történelem folyamán.

Érdemes egy pillanatra elidőzni ennél a jelenségnél, mert nemzetközi összehasonlításban is ritka, hogy ennyire elhalványuljon egy népességben a nyelvet hordozó eredeti közösség szerepe. A mai magyarokban régiótól függően

1-5% arányban található meg az ugor magnéesség leszármazottai (Post és mtsai 2019). Hajlamosak vagyunk a török korban lezajlott népiirtásoknak és a Habsburgok betelepítési politikájának tulajdonítani a mai magyarok genetikai sokszínűségét. De igen nagy valószínűséggel jóval korábbi folyamatok alapozták meg a jelenlegi helyzetet. A honfoglaló magyar törzsszövetség eleve többnyelvű lehetett, akik később sikeresen integrálták a Kárpát-medencében talált (valószínűleg többségben lévő) lakosságot, majd az államalapítás után, közel 500 éven át integrálták a hazánkba érkező telepeseket.

Nagyon éles a kontraszt a mai magyar vagy akár a honfoglaló génállomány (Fóthi és mtsai 2020) heterogenitása és a legnagyobb Urál-vidéki „magyargyanús” temető, Ujelgi homogenitása között. Apai vonalak tekintetében Ujelgiben elsöprő többséget alkotnak az N alcsoportoz tartozó vonalak (Csáky és mtsai 2019). A legkésőbbi vizsgált időszakoktól eltekintve 100%-os az N haplocsoport aránya Ujelgiben. (A csontleletekből nyert minták nem mindig tartalmaznak elég DNS-t ahhoz, hogy megfelelő mélységben lehessen azonosítani az adott minta pontos alcsoportját. Így jelenleg sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk, hogy a korai Ujelgi minták mind az N-B539 alcsoportoz tartoznak.) Fontos észrevétel, hogy az anyai vonalak jóval heterogénebbek, mint az apai vonalak. Ez egyfelől természetes, mert a belterjesség komoly egészségügyi kockázatot jelent minden életforma számára. Másfelől az apai és anyai vonalak közötti aszimmetria arra utal, hogy apai vonalak mentén szerveződő társadalomban éltek az Ujelgiben eltemetettek.

És ezen a ponton érdemes felhívni a figyelmet az adat és információ közötti különbségre. Az információ jelentése eltérő lehet a különböző tudományágakban. A jelen tanulmányban azt nevezzük információnak, ami egy értelmezési térben csökkenti a bizonytalanságot, az ismerethiányt. Annál erősebb az információértéke egy észrevételnek, minél kevesebb nyitott kérdést hagy meg az eredeti kérdéskörből. Természetesen van információértéke az anyai vonalaknak és a teljes génállománynak is egy alapvetően apai vonalak mentén szerveződő közösségben, de mindenképpen kulcskérdés az apai vonalak feltérképezése.

Az apai vonalak kiemelet szerepe valószínűleg a nemzeti szervezeti nyoma vagy öröksége lehet a korai magyar társadalomban. Baskíriában és Kazahsztánban nem egy helyen a mai napig fennmaradt a nemzeti szervezeti hagyománya. Úgynevezett szeszerékben rögzítik az apai vonalú leszármazási ágakat legalább hét nemzedéken keresztül, amelyek meghatározó szerepet játszanak az identitásukban és párvalasztásukban. A nemzeti szervezeti igen ősi, a nemzetségek a nomád társadalmak legszívósabb társadalmi egységei. Még azokban az időkben keletkezhetett, amikor jóval kisebb volt a népsűrűség a mainál, így jóval nagyobb volt a belterjesség kockázata. Ebben a helyzetben az apák biztosították a csoportkohéziót, az anyák pedig a biológiai és kulturális sokszínűséget. (A tudomány ismer anyai vonal mentén szerveződő nemzetségeket is.)

A nemzetségi szervezetek a nomád társadalmakban gyakran egy sajátos, egymásba ágyazott identitásszerkezetet eredményeznek. Például az Irtis-menti mad(i)jar nemzetség a kazahon belül a középső törzsszövetséghez (Orta Zsüz), azon belül pedig a kipcsak törzshöz tartozik. Maguk az Irtis menti mad(i)jarok azért alkotnak egy nemzetséget, mert a sezszerékben lejegyzett hagyományaik szerint mind egy bő 300 éve élt Mad(i)jar nevű férfi leszármazottai. Ez a történet azért is érdekes a mi szempontunkból, mert szépen mutatja a személynév, nemzetségnév és végső soron a tágabb identitásjegyek egymásba fonódó, időben változó, sokszor nehezen kibogozható kapcsolatrendszerét.

Ujelgi az Urál keleti oldalán, Cseljabinszk régióban fekszik. Elgondolkodtató, hogy 500 km sugarú körben nem találtak még a régészek hasonlóan fontos „magyargyanús” temetőt. Elképzelhető, hogy Ujelgi mikrorégiójában éltek a magyarok, de sokkal valószínűbb, hogy Ujelgi egy nemzetségi vagy törzsi temető lehetett a nyári szállásterületen, és a magyarok Orenburg és Cseljabinszk között, az Urál keleti oldalán nomadizáltak. Legalábbis az N-B539 előfordulása a jelzett régióban erre is utalhat (Abszalamova és mtsai 2024).

A nemzetségi vagy törzsi temetők fontosságát Csingiz Ajtmatov *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című, varázslatos regényéből is megismerhetjük. A regény a végtelen kazah sztyeppén játszódik, egyetlen nap történetét meséli el, amelyben Edigej, egy idős vasúti dolgozó viszontagságokkal teli úton próbálja meg eljuttatni elhunyt barátja testét a najmanok ősi temetőjébe, Ana-Bejitbe.

A régészeti leletek alapján Magna Hungária Baskíria egyes területeit, Északkelet-Tatársztánt és Cseljabinszk régiót ölelte föl (Türk és mtsai 2024). Épp ezért érdekes, hogy a baskírok között 17%, a volgai tatárok között pedig 10% az N-B539 alcsoport aránya (Post és mtsai 2019). Ez az alcsoport rendkívül ritka Eurázsiaiban. Nagyobb arányban kizárólag a honfoglaló magyarok, a volgai tatárok, a baskírok és az obi-ugorok között található meg (Post és mtsai 2019). Tehát egy olyan migrációs markerről van szó, amely összeköti a mai magyarokat a honfoglalókkal, legközelebbi nyelvrokonainkkal és Magna Hungáriával. A legkorábbi N-B539-ként azonosított archeogenetikai minta a szargatkai kultúrából (i. e. 7 – i. sz. 5. század) származik (Gnecchi-Ruscione és mtsai 2021), egy olyan kultúrából, amelyik ugor/magyar érintettségét magyar és nemzetközi kutatók sora feltételezte idáig is.

Visszatérve Öveges József szelleméhez, Ugor Ábrahámnak neveztük el azt az ősapát, akinek a leszármazottai az N-B539-es marker hordozói. Feltevéssünk szerint Ugor Ábrahám a *mańć3* nemzetséghez tartozott, mert a *magy* és *manysi* önelnevezések visszavezethetők egy ugor kori **mańć3* alakra, ugyanúgy, mint Mos, a hanti Mos frátria ösátyja (Róna-Tas 1996: 237). Ugor Ábrahám nagyjából 4100 éve élhetett a DNS óra alapján (Németh és mtsai 2024). Az is valószínűsíthető továbbá, hogy Ugor Ábrahám az erdős-sztyeppén élt valahol egy folyó mentén Szibériában. A sztyeppe és az erdővidék közötti viszonylag

keskeny határterület kínálja a legésszerűbb magyarázatot az eredetileg erdőlakó ugorok lótarására.

Azaz a történeti genetika segítségével egy a magyar és ugor őstörténetben meghatározó szerepet játszó férfi lépett ki a múlt homályából. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az ugor közösség egyetlen ősapától származna, de azért azt valószínűsíti, hogy az ugor csoportok létszáma akár kifejezetten alacsony is lehetett bizonyos időszakokban.

Mivel a legújabb genetikai és régészeti kutatások szerint nagyobb arányban maradtak magyarok Baskíriában, mint korábban gondoltuk, ezért megpróbáltuk megkeresni a baskír hagyományban fennmaradt magyarokra vonatkozó néprajzi elemeket. Kutatótársunk, Julija Abszaljamova személyesen is ellátogatott Korjatmaszba, arra a településre, ahol utoljára említik a magyarokat a baskír hagyományban (Abszaljomova és mtsai 2024). Érdekes módon a baskír néprajztudomány több magyarokat érintő mondát is ismer, amelyek valamiért idáig nem váltották ki a magyar kutatók komolyabb érdeklődését.

Nagyjából tucatnyi baskír nemzetségről lehetett megállapítani, hogy genetikai alapon magyar származású tömböket olvasztott magába. Az egyik ilyen baskír nemzetség a Jurmat, amelyet egyes kutatók a magyar Gyarmat törzsnévvel hoznak kapcsolatba. Az ilyen genetikai alapon kiválasztott nemzetségek eredetmondáit is megvizsgáltuk. Itt most csak annyit érdemes megjegyeznünk, hogy a Cseljabinszk régiót átszelő Miassz folyó két különböző, részben magyar származású baskír nemzetség eredetmondájában is szerepel, és mindkét esetben déli irányból érkeztek a Miassz folyóhoz ezek a nemzetségek.

Az egyik ilyen nemzetség az Urán, amely szállásterülete Északnyugat-Baskíriában, a Jenej nemzetség (jelenleg nem eldöntött, hogy a magyar Jenő törzsnév és a Jenei nemzetségnév kapcsolatban áll-e egymással) és Csijalik, a csijaliki kultúra névadó települése közvetlen szomszédságában található. (Az Urán nemzetség hagyományai alapján a Beyala folyó mentén érkeztek Cseljabinszk régióból Északnyugat-Basíkiába.) A másik a Bikatin nemzetség, amely szállásterülete jelenleg is a Cseljabinszk régióban, a legendás Ujelgi temetőtől kissé délnyugatra fekszik.

Korjatmaszban pedig olyan baskírokkal találkozott kutatótársunk, akik tudatában voltak magyar származásuknak, és állításaikat sezszerével és a magyar tudományos életből nem ismert történetekkel támasztottak alá (erről ld. a magyar származású korjatmaszi baskírokról készült amatőr videofelvételt:

https://www.youtube.com/watch?v=l70uyt_ZW6Y).

Összefoglaló

A keleten maradt magyarok két okból is kifejezetten fontos üzenetet hordoznak a népünk eredete iránt érdeklődők számára. Egyrészt Magna Hungáriában, azaz a mai Tatársztánban és főként Baskíriában nagy arányban élnek Ugor Ábrahám leszármazottai, ami genetikai szempontból is érthetővé teszi a magyar nyelv

finnugor eredetét. Másfelől azt gondoljuk, hogy nagyobb arányban maradtak magyarok Magna Hungáriában, mint korábban gondoltuk. Még az is lehetséges, hogy a magyarok többsége keleten maradt. De amíg a nyugati magyarok növekedésnek indultak, a keleti magyarok fokozatosan beolvadtak a baskírokba és a volgai tatárokba. Ez a két ellentétes folyamat felhangosítja azt a kérdést, hogy mi volt a nyugati magyarok sikerének titka. A válasz bizonyosan többtényezős. A genetikai adatok alapján az egyik kulcsmomentum azonban biztosan a korai magyarok páratlan integrációs képességében rejlik. Érdekes összehasonlítás-képpen arra gondolnunk, hogy a hunok és avarok nyelvéről jelenleg csak találgatások folynak.

A régészeti kutatások a csijaleki kultúrában jelölték ki a keleti magyarok hagyatékát (Szeifert és mtsai 2022). A csijaleki kultúra lelőhelyei a Kr. u. 9–10. század fordulójától a 15. század elejéig tartó időszakra datálhatók. Földrajzilag két egymástól elkülönülő központi szállásterület azonosítható: 1) az Uráltól nyugatra a mai Tatárföld és Baskíria határvidéke, Udmurtia délkeleti (Káma-menti) része és a permi vidék; 2) az Uráltól keletre a Cseljabinszki terület északi része, a Szverdlovszki terület déli része és a Kurgáni terület nyugati része.

A magyar identitás nyomai a mai napig fennmaradtak Baskíriában. Korjatmaszban olyan emberekkel találkozott baskír néprajzos kollegánk, akik még tudatában voltak magyar származásuknak. Hagyományaikban olyan narratívát őriztek meg a keleti magyarokról, amelyeket a magyar tudományos életből nem ismerhettek. A korjatmaszi magyarok elődei a mai Tatársztán területéről, Arszk régióból, Oly Kener faluból érkeztek 1552 után, amikor Rettegett Iván elfoglalta Kazanyt. A korjatmaszi magyarok elődei kereskedők voltak, akik tevével hatalmas távolságokat jártak be. Ez azt jelenti, hogy 1552-ben még aktív magyar közösségek éltek a Dél-Urál régióban. Az azonban valószínű, hogy ebben az időben már a nyelvcsere megtörtént, vagy igen előrehaladott állapotban volt.

Egy másik érdekesség, hogy a publikus genetikai vizsgálatok alapján nem egy baskír azonosította magát, hogy magyar származású apai vonalon. Nagy kérdés, hogy ezek a felismerések elhozhatják-e a magyar identitás reneszánszát Baskíriában és Tatársztánban, közelíthetik-e egymáshoz a baskírokat, a volgai tatárokat és a magyarokat.

Irodalom

Abszaljamova Julija – Habibullin Eduard – Aszilguzsin, Rafil – Veress Anasztázia – Fehér Tibor – Jávorszky Balázs – Sziráki Zsófia – Németh Endre 2024: A keleti magyarok nyomai a baskíroknál – genetika és néphagyomány. In: Türk Attila – Klima László (szerk.), Magna Hungaria nyomában – baskírok és magyarok. Baskíria és a baskír nép szerepe a magyarok korai történetében. Budapest, Opitz Kiadó.

- Bálint Csanád 2018: A történeti genetika történeti relevanciájáról. *Magyar Tudomány*. 179/1: 115–125.
- Csáky, Veronika – Gerber, Dániel – Szeifert, Bea – Egyed, Balázs – Stégmár, Balázs – Botalov, S. G. – Grudochko, I. V. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Sleptsova, A. V. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, Balázs Gusztáv – Türk, Attila – Szécsényi-Nagy, Anna 2020: Early medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archaeological evidence of ancient Hungarians. *Scientific Reports* 10. Article number: 19137
- Fóthi, Erzsébet – Gonzalez, Angéla – Fehér, Tibor – Gugora, Ariana – Fóthi, Ábel – Biró, Orsolya – Keyser, Christine 2020: Genetic analysis of male Hungarian conquerors: European and Asian paternal lineages of the conquering Hungarian tribes. *Archaeol Anthropol Sci* 12, 31. <https://doi.org/10.1007/s12520-019-00996-0>
- Gnecchi-Ruscone, G. A. – Khussainova, E. – Kahbatkyzy, N. – Musralina, L. – Spyrou, M. A. – Bianco, R. A. – Radzeviciute, R. – Martins, N. F. G. – Freund, C. – Iksan, O. – Garshin, A. – Zhaniyazov, Z. – Bekmanov, B. – Kitov, E. – Samashev, Z. – Beisenov, A. – Berezina, N. – Berezin, Y. – Bíró, A. Zs. – Évinger, S. – Bissembaev, A. – Akhatov, G. – Mamedov, A. – Onggaruly, A. – Voyakin, D. – Chotbayev, A. – Kariyev, Y. – Buzhilova, A. – Djansugurova, L. – Jeong, C. – Krause, J. 2021: Ancient genomic time transect from the Central Asian Steppe unravels the history of the Scythians. *Science Advances*, 7(13), <https://doi.org/10.1126/sciadv.abe4414>
- Németh Endre – Fehér Tibor – Pásztor Ádám 2024: A magyarok eredete az N-B539 marker tükrében. In: Türk Attila – Klima László (szerk.), *Magna Hungaria nyomában – baskírok és magyarok. Baskíria és a baskír nép szerepe a magyarok korai történetében*. Budapest, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 10. – *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 32. – HUN-REN. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Martin Opitz Kiadó.
- Németh Endre – Szeverényi Sándor 2024: The origin of Uralic-speaking groups from a historical genetic point *Journal of Uralic Linguistics* 3/1: 30–54.
- Post, Helen – Németh, Endre – Klima, László – Flores, Rodrigo – Fehér, Tibor – Türk, Attila – Székely Gábor – Sahakyan, Hovhannes – Mondal, Mayukh – Montinaro, Francesco – Karmin, Monika – Saag, Lauri – Yunusbayev, Bayazit – Khusnutdinova, Elza K. – Metspalu, Ene – Villems, Richard – Tambets, Kristiina – Rootsi, Siiri 2019: Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. *Scientific Reports* 9. Article number 7786.
- Róna-Tas András 1996: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
- Szeifert B. – Türk A. – Gerber D. – Csáky V. – Langó P. – Sztasenkov, D. A. – Botalov, Sz. G. – Szitgyikov, A. G. – Zelenkov, A. Sz. – Mende B. – Szécsényi-Nagy A. 2022: A korai magyar történelem régészeti és archeogenetikai

kutatásának legfrissebb eredményei Nyugat-Szibériától a Középső-Volga vidékig. *Archaeologiai Értesítő* 147: 33–74.

<https://doi.org/10.1556/0208.2022.00031>

- Türk, A. – Kim, I. K. – Vjazov, L. A. – Óvári, P. 2024: Baskírföld és a Dél-Urál régészetének aktuális helyzete a magyar őstörténet szemszögéből. In: Türk Attila – Klima László (szerk.), *Magna Hungaria nyomában – baskírok és magyarok. Baskíria és a baskír nép szerepe a magyarok korai történetében*. Budapest, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 10. – *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 32. – HUN-REN. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Martin Opitz Kiadó. 229–253.
- Varga, Gergely I. B. – Maróti, Zoltán – Schütz, Oszkár – Maár, Kitti – Nyerki, Emil – Tihanyi, Balázs – Váradi, Orsolya Anna – Gînguță, Alexandra – Kovács, Bence – Kiss, Petra – Dosztig, Monika – Gallina, Zsolt – Török, Tibor – Szabó, János B. – Makoldi, Miklós – Neparáczi, Endre 2024: Archaeogenetic analysis revealed East Eurasian paternal origin to the Aba royal family of Hungary. *iScience* 27/10. <https://doi.org/10.1016/j.isci.2024.110892>.